

Danuta Drywa

POLKI Z POMORZA WŚRÓD WIEŹNIAREK „WYCHOWAWCZYCH” ARBEITSERZIEHUNGSLAGER STUTTHOF

POLISH WOMEN FROM POMERANIA AMONG THE „EDUCATIONAL” PRISONERS OF THE ARBEITSERZIEHUNGSLAGER STUTTHOF

Streszczenie: Wprowadzenie przez okupanta niemieckiego obowiązku pracy przymusowej spowodowało, że niedopełnienie zameldowania się w niemieckim urzędzie pracy (*Arbeitsamt*), jak i niepodjęcie przez nich pracy w określonym terminie karane było zatrzymaniem i osadzeniem na tzw. wychowanie w obozie pracy wychowawczej (*Arbeitserziehungslager Stutthof*) na okres od dwóch do sześciu lub więcej tygodni. Wśród młodych więźniarek AEL Stutthof znajdowały się kobiety z całego Pomorza Gdańskiego kierowane przymusowo do pracy na roli, w mniejszych zakładach produkcyjnych lub zatrudniane jako pomoce domowe. Zwolnienie z obozu nie oznaczało powrotu do domu, lecz ponowne skierowanie do urzędu pracy.

Słowa kluczowe: praca przymusowa, Arbeitserziehungslager Stutthof, więzień „wychowawczy”, gestapo, zwolnienie z obozu, kara obozowa

Summary: Polish women from Pomerania among the „educational” prisoners of the Arbeitserziehungslager Stutthof. Due to the introduction of forced labour by the German occupying forces, the failure to register with the German employment office (*Arbeitsamt*) and to start work within the specified period was punishable by detention and imprisonment for the so-called „education” in a labour education camp (*Arbeitserziehungslager Stutthof*) for a period of two to six or more weeks. Among young prisoners of AEL Stutthof there were women from all over Gdańsk Pomerania, employed in the fields, in smaller production plants or as domestic servants. The release from the camp did not entail their returning home, but being referred to the labor office again.

Keywords: forced labour, Arbeitserziehungslager Stutthof, „educational” prisoner, Gestapo, release from the camp, camp punishment

W dotychczasowej literaturze poświęconej polskim więźniom obozu koncentracyjnego Stutthof więźniowie tzw. wychowawczy (*Ezriehungshäftlinge*) byli kategorią całkowicie pomijaną, chociaż od połowy 1940 r. do końca 1943 r. stanowili oni większość wśród osadzanych w KL Stutthof osób i stanowili w obozie główną siłą roboczą. Kierowanie więźniów do obozów na tzw. wychowanie wynikało z wprowadzenia na okupowanych ziemiach polskich, zarówno wcielonych do III Rzeszy, jak i w Generalnym Gubernatorstwie, obowiązku pracy przymusowej. Na Pomorzu Gdańskim, jeszcze w trakcie działań wojennych, już od 3 września 1939 r.,

zaczęły powstawać niemieckie urzędy pracy (*Arbeitsamt*)¹. Teoretycznie obowiązek pracy na Pomorzu obejmował osoby, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, od 16 do 65 roku życia. W praktyce przymus pracy rozciągnięto na młodzież i dzieci od 14 roku życia, a w następnych latach w niektórych powiatach jeszcze obniżono dolną granicę wieku i podwyższono górną, wprowadzając obowiązek pracy dla chłopców i dziewcząt od 10 roku życia. Z obowiązku pracy zwolnione zostały matki posiadające troje i więcej dzieci lub dziecko poniżej 3 lat². Uchylenie się od pracy, ucieczki z miejsca pracy traktowano jako ciężki sabotaż, za co groził obóz pracy wychowawczej lub obóz koncentracyjny. Z kolei wprowadzenie kary wobec nieprzestrzegających regulaminu pracy robotników przymusowych spowodowało, że 28 maja 1941 r. Reichsführer SS Heinrich Himmler wydał okólnik, w którym polecił utworzenie w każdym okręgu Rzeszy Arbeitserziehungslagers (obozy pracy wychowawczej). Obozy miały mieć charakter więzień policyjnych, dozorowanych przez esesmanów skierowanych tam przez poszczególne placówki gestapo na okres 56 dni. W szczególnych wypadkach, na wniosek gestapo skierowany do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA), czas pobytu więźnia w obozie przedłużano³. Przygotowania do przekształcenia obozu Stutthof w obóz pracy wychowawczej rozpoczęły się już w lipcu 1941 r., a oficjalnie rolę Arbeitserziehungslager (AEL) Stutthof zaczął pełnić od 1 X 1941 r. i rolę tę pełnił do końca swojej działalności, mimo że 7 I 1942 r. uzyskał status obozu koncentracyjnego⁴. W rzeczywistości więźniowie osadzani w obozie Stutthof na tzw. wychowanie pojawili się w obozie już w drugiej połowie 1940 r. Jak wynika z raportu szefa policji i SS Reichsgau Danzig-Westpreussen, SS-Obergruppenführera Richarda Hildebrandta sporządzonego dla Reichsführera SS, Heinricha Himmlera, z 29 IV 1940 r., pierwszymi więźniami kierowanymi do obozu na „wychowanie” były osoby zatrudnione przy budowie autostrady Berlin–Królewiec, o których napisano, że jest to: „element próżniaczy, uchylający się od pracy” (*arbeitsscheue Elemente*), kierowany do obozu Stutthof przez urzędy pracy. Byli to więźniowie zatrzymani przez Ordnungspolizei (Policja Porządkowa) oraz ci, którzy

¹ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1, s. 636.

² J. Sziling, W. Jastrzębski, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 216, 218; M. Spoerer, *Praca przymusowa pod znakiem swastyki. Cudzoziemscy robotnicy, jeńcy wojenni i więźniowie w Niemczech i okupowanej Europie w latach 1939–1945*, tłum. Ł. M. Płęs, Gdańsk 2015, s. 51–51.

³ Okólnik Reichsführera SS Heinricha Himmlera z 28 V 1941 r., Korespondencja w sprawie przekształcenia obozu Stutthof w obóz pracy wychowawczej zob.: M. Gliński, *Stutthof obozem pracy wychowawczej*, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, wyd. Ossolineum, 1970, nr 2, s. 203–204.

⁴ M. Gliński, op. cit., s. 205–206.

uciekli z obozów pracy podporządkowanych Urzędowi Budowy Dróg (Strassenbaubehörden)⁵. Jednak ze względu na lakoniczne informacje pochodzące z akt szpitala obozowego czy dokumentów zgonów, braku akt osobowych, jak i braku wyraźnego podziału na kategorie, osadzone w obozie w latach 1940–1941 kobiety czasami trudno sklasyfikować według kategorii. Natomiast o skierowaniu w drugiej połowie 1940 r. na tzw. wychowanie niektórych więźniów świadczy widniejąca na kartach personalnych adnotacja *zur erziehung*.

W połowie 1941 r. do AEL Stutthof przysyłano początkowo te osoby, które nie dopełniły obowiązku zameldowania się w niemieckich urządach pracy. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy, w celu wyłapania osób niezarejestrowanych w urządach pracy już w 1939 r. zaczęto przeprowadzać na Polaków uliczne obławę⁶. Takie obławę dokonywano jeszcze w 1941 r., gdyż od lipca 1941 r. do obozu Stutthof kierowane były większe transporty ludności cywilnej z łapanek dokonywanych na terenie Torunia i Bydgoszczy. Z takich łapanek pochodzili więźniowie przysłani do obozu Stutthof „na wychowanie” 8 VII 1941 r., zapisani w dokumentacji obozowej w przedziale numeracji od 11 326 do 11 537. Na podstawie fragmentarycznie zachowanych danych, głównie dokumentów zwolnienia, wykazów zwolnień ze szpitala obozowego i fragmentu księgi ewidencyjnej zawierającej nazwiska 11 kobiet pochodzących z Torunia, możemy ustalić dane dotyczące jedynie 47 osób⁷. Najstarsza z osadzonych wówczas w obozie kobiet miała 49 lat, najmłodsza 16 lat. Osoby szesnastoletnie zwolniono już 20 VII 1941 r., pozostałe kobiety zwolniono 18 sierpnia, natomiast mężczyzn zwolniono w ciągu następnych trzech dni – od 19 do 21 VIII 1941 r.⁸ Krótki okres pobytu ich w AEL Stutthof pozwala przypuszczać, że transport ten miał charakter prewencyjny, a celem było zastraszenie osób uchylających się od pracy na rzecz III Rzeszy. Po opuszczeniu obozu osoby te zostały skierowane do prac przymusowych.

Osoby zarejestrowane w Arbeitsamt w przypadku opuszczenia miejsca pracy bez zezwolenia danego urzędu lub niestawienia się do pracy w oznaczonym terminie po przyznanych urlopie czy zwolnieniu lekarskim były poszukiwane przez organy policyjne, a po odnalezieniu

⁵ Raport szefa policji i SS Gau Danzig-Westpreussen, R. Hildebrandta dla Reichsführera SS, H. Himmlera z 29 IV 1940, zob. S. Kamiński, *Nadanie obozowi koncentracyjnemu Stutthof statusu obozów koncentracyjnych (wybór dokumentów)*, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, wyd. Ossolineum, 1971, nr 1, s. 161.

⁶ M. Spoerer, op. cit., s. 51.

⁷ D. Drywa, *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof*. Część I, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, Sztutowo 2020, s. 71–74.

⁸ Ibidem, s. 75.

były przekazywane do gestapo, gdyż za jakiegokolwiek naruszenie praw ustalonych przez urząd pracy groziła kara grzywny i więzienia⁹. Analiza zachowanej dokumentacji więźniów kategorii „Erziehung” wskazuje, że więźniów kierowany przez gestapo do AEL Stutthof na „wychowanie” pozostawał pod stałą kontrolą danej placówki policji od chwili osiągnięcia wieku, w którym musiał podjąć pracę przymusową, w trakcie jej wykonywania, a kiedy został wysłany do AEL Stutthof także podczas pobytu w obozie. Placówki gestapo były informowane przez komendanturę obozu Stutthof o postępach w pracy osadzonego na „wychowanie” więźnia, jego chorobach i otrzymywanych karach, gdyż na podstawie tych danych gestapo przedłużało czas jego pobytu w obozie. Dlatego często termin pobytu w obozie ulegał przedłużeniu na skutek kar, które otrzymywali więźniowie za przewinienia, które najczęściej określa się bardzo ogólnie jako „wykroczenia przeciw porządkowi obozowemu (*wegen verstoss gegen die Lagerordnung bestraft*)”¹⁰. Karze podlegała nawet odrobina pomocy, którą jeden z więźniów okazywał drugiemu. Prawdopodobnie karanie więźniów było celowym posunięciem ze strony władz obozowych, które w ten sposób zapewniały sobie na dłuższy czas siłę roboczą, gdyż ciągła rotacja więźniów utrudniała utworzenie w obozie stałych grup fachowców różnych branż.

Kobiety z okręgu Gdańsk Prusy Zachodnie, jako pracownice przymusowe, kierowane były głównie do pracy w gospodarstwach rolnych, jako pomoce domowe, ale również do mniejszych zakładów produkcyjnych. Częściowo zachowana dokumentacja obozu Stutthof pozwala na ustalenie miejscowości, a czasami nawet nazwiska gospodarzy, u których pracowały. Najczęściej podawaną przyczyną skierowania „na wychowanie” do Arbeitserziehungslager była ucieczka z miejsca pracy (*Arbeitsflucht*), nieobecność w pracy (*Arbeitsversäumnis*) itp. Jednak niekiedy zachowane pisma przysyłane przez placówki gestapo (*Einweisungsbeschluss*) zawierają dokładniejsze informacje na temat przyczyn skierowania kobiet do AEL Stutthof na „wychowanie”, jak nieodpowiednie zachowanie się wobec Niemców, czy opuszczenie bez zezwolenia miejsca stałego pobytu, gdyż robotników przymusowych obowiązywał zakaz poruszania się poza miejscem stałego zamieszkania. Na terenie okręgu Gdańsk Prusy Zachodnie obowiązywał zakaz mówienia po polsku nawet w życiu prywatnym, ograniczone zostało również prawo swobodnego poruszania się. Polacy nie mogli bez specjalnego zezwolenia policyjnego oddalać się od wyznaczonego miejsca pobytu. Wydano rozporządzenie policyjne o korzystaniu z publicznych ulic, dróg i placów w godzinach wie-

⁹ J. Sziling, W. Jastrzębski, op. cit., s. 217.

¹⁰ D. Drywa, op. cit., s. 61.

czornych, lub po nastaniu zmierzchu, ponadto robotnicy przymusowi byli ciągle inwigilowani, zarówno w zakładach pracy, jak i pracujący w gospodarstwach niemieckich¹¹. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy wszystkie podane oficjalne powody skierowania do AEL Stutthof zarówno kobiet, jak i mężczyzn były zgodne ze stanem faktycznym, gdyż, jak napisał litewski więzień Balis Sruoga: „*Erziehung* – to wyjątkowa kategoria więźniów, znajdujących się pod tak zwanym «aresztem wychowawczym». Osadzano ich w obozie na czas ściśle określony – od trzech tygodni do pół roku. [...] Trafiali do obozu z byle powodu: za kradzież skórki chleba, za przypisywane im lenistwo, za rzekomy brak szacunku dla pana i władcy, ich właściciela, za samowolne oddalenie się, za najmniejsze spóźnienie do pracy, za usiłowanie ucieczki z transportu. [...] Niekiedy, a takich wypadków było niemało, bauer chciał po prostu pozbyć się w ten sposób robotnika, aby mu nie wypłacić należności”¹².

Dowodem obrazującym wprowadzenie zarówno pracy przymusowej, jak i kar za nieprzestrzeganie wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w okręgu Gdańsk Prusy Zachodnie surowych obostrzeń wobec ludności polskiej są poniższe przykłady. Pochodząca z Bydgoszczy dwudziestoletnia Irena Uzdowska od lutego 1941 r. pracowała u niemieckiego rolnika Pullmanna w Nowym Stawie (Neuteich). W kwietniu tego roku z powodu choroby opuściła miejsce pracy i powróciła do Bydgoszczy. Do 17 lipca pozostawała bez zatrudnienia, dlatego została aresztowana i odstawiona do urzędu pracy (Arbeitsamt). 31 VII 1941 r. Irena Uzdowska została przekazana do obozu Stutthof na „wychowanie”, gdzie otrzymała numer 11 611¹³. W piśmie do komendantury obozu Stutthof Gestapo Bromberg zaznaczało, że Irena Uzdowska wzbraniała się od pracy jako robotnica rolna, przy tym jej zachowanie było „bardzo bezczelne i wyzywające”. Dodano, że Uzdowska zbiegła z urzędu pracy i do chwili aresztowania, co nastąpiło 21 lipca, ukrywała się w piwnicy¹⁴. Wobec Ireny Uzdowskiej zastosowano areszt prewencyjny (*Schutzhaft*) i na 8 tygodni skierowano ją do obozu Stutthof. Ustalony na 23 IX 1941 r. termin zwolnienia więźniarki został przesunięty ze względu na karę, jaką otrzymała będąc w obozie. Tu ponownie opuściła miejsce pracy w swoim komandzie, za co została ukarana 10 uderzeniami kijem oraz pozbawiona jednego obiadu i otrzymała nakaz pracy w czasie wolnym¹⁵. Mimo że drugi termin zwolnienia został ustalony na 23 X 1941 r., o czym

¹¹ W. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. II, Poznań 1955, s. 84, 89–91.

¹² B. Sruoga, *Las Bogów*, Gdańsk 1965, s. 147.

¹³ Archiwum Muzeum Stutthof [dalej: AMS], I-III-56818, Teczka M. Uzdowskiej.

¹⁴ Ibidem, Pismo z Gestapo Bromberg z 25 VII 1941 r.

¹⁵ Ibidem, Karta personalna I. Uzdowskiej.

komendantura obozu powiadamiała Gestapo Bromberg, Uzdrawska została zwolniona 6 XI 1941 r. z poleceniem natychmiastowego zameldowania się w urzędzie pracy w Bydgoszczy¹⁶.

O zatrudnianiu w gospodarstwach rolnych młodych dziewcząt świadczy osadzenie w AEL Stutthof na „wychowanie” przez Gestapo Bromberg 2 X 1941 r. pochodzących z Mroczy w pow. wyrzyskim siedemnastoletniej Genowefy Wilczyńskiej (nr ob. 11 978)¹⁷, Janiny Balik (nr ob. 11 979)¹⁸, szesnastoletniej Łucji Budnik (nr ob. 11 982)¹⁹ oraz piętnastoletniej Janiny Wintrowicz (nr ob. 11 984)²⁰. Zostały one skierowane do pracy w gospodarstwie rolnym w Tuszkowie (Gut Bischofstal – w czasie wojny powiat wyrzyski, obecnie powiat sępoleński). Wszystkie dziewczęta otrzymały określony termin zwolnienia z obozu 11 XI 1941 r., jednak faktycznie zwolnione zostały 20 XI 1941 r. i w ciągu najbliższych dni zameldowały się w urzędzie pracy w Bydgoszczy. Na 8 tygodni „wychowania” za kilkakrotne, bez zezwolenia, opuszczanie miejsca pracy została skierowana do obozu Stutthof, pochodząca z Łochowic w pow. bydgoskim szesnastoletnia Maria Demuth (nr ob. 11 987)²¹. Maria Demuth została zwolniona 26 XI 1941 r. Z Czerniewic w pow. toruńskim pochodziła szesnastoletnia Teresa Wasiak (nr ob. 11 990), którą 2 X 1941 r. Gestapo Thorn skierowało na „wychowanie” do obozu Stutthof²². W piśmie skierującym ją do obozu podano, że Teresa Wasiak zatrudniona była w Czerniewicach Kolonia u Niemki o nazwisku Mortischewska. Do obozu została zesłana za trzykrotne opuszczenie miejsca pracy bez zezwolenia.

Na gospodarstwie rolnym dr. Birschela w miejscowości Olszewka pow. Nakło, pracowała dwudziestosiedmioletnia Maria Janowiak (nr ob. 11 985). Pochodząca z Nakła Maria Janowiak została przysłana do AEL Stutthof 2 X 1941 r. przez Gestapo Bromberg na 4 tygodnie „wychowania” za trzykrotne bez pozwolenia opuszczenie miejsca pracy i, jak to określono, „próżniacze zachowanie się”²³. Maria Janowiak została zwolniona z obozu zgodnie z określonym terminem 28 X 1941 r.²⁴

¹⁶ Ibidem, Pismo komendanta obozu Stutthof z 16 IX 1941 r. do Gestapo Bromberg oraz dokument zwolnienia I. Uzdrawskiej z obozu.

¹⁷ Ibidem, I-III-57353, Teczka G. Wilczyńskiej.

¹⁸ Informacja o osadzeniu w obozie J. Balik i jej numerze pochodzi z adnotacji dokonanych na kartach personalnych G. Wilczyńskiej, L. Budnik i J. Wintrowicz.

¹⁹ Ibidem, I-III-41401, Teczka L. Budnik.

²⁰ Ibidem, I-III-47920, Teczka J. Wintrowicz.

²¹ Ibidem, I-III-25763, Teczka M. Demuthsygn.

²² Ibidem, I-III-57010, Teczka T. Wasiak.

²³ Ibidem, I-III-46007, Teczka M. Janowiak.

²⁴ Ibidem, Entlassungsschein z 28 X 1941 r.

W bydgoskim Browarze zatrudniona była dwudziestoletnia mieszkanka Bydgoszczy Elżbieta Gąsiorowska (nr ob. 11986). Została ona skazana na cztery tygodnie „wychowania” za niedostosowanie się do zarządzeń urzędu pracy w Bydgoszczy i uchylanie się przez to od przydziału pracy²⁵. Elżbieta Gąsiorowska została zwolniona po trzech tygodniach pobytu w obozie 21 X 1941 r.

O karaniu za opuszczanie miejsca stałego pobytu świadczy przykład Gertrudy Jergens. Pochodząca z Gostycyna (*Liebenau*) w pow. tucholskim trzydziestoletnia Gertruda Jergens już w styczniu 1941 r. została ukarana 10 dniami aresztu za „włóczęgostwo” do Świecia i opuszczenie miejsca pracy bez zezwolenia. 19 lipca ponownie dopuściła się tego „występku” i jak to określono, „włóczyła” się do Tucholi²⁶. Za ten czyn Gertruda Jergens (nr ob. 11 988) została zesłana do obozu Stutthof 2 X 1941 r. na 8 tygodni „wychowania”, a 20 XI tego roku została zwolniona. Również za „włóczęgostwo” (*Herumtreibens*) 15 IV 1943 r. została przez Gestapo Bromberg osadzona, pochodząca z Bydgoszczy, szesnastoletnia Eugenia Stankiewicz (nr ob. 21 707). Termin jej zwolnienia ustalono na 9 VI 1943 r.²⁷, a została zwolniona 12 VII 1943 r.²⁸ Było to już jej powtórne skierowanie na „wychowanie”, gdyż po raz pierwszy została przysłana do AEL Stutthof 19 XI 1942 r. razem z dwudziestojednoletnią, pochodzącą z miejscowości Czapple Stanisławą Chalis (nr ob. 17 271)²⁹. Ta ostatnia została osadzona na 56 dni na „wychowania” za „wielokrotne, z własnej inicjatywy, opuszczanie miejsca pracy”³⁰. Obie, jak wynika z meldunku o dokonanym przewinieniu, już w dniu przybycia do obozu, podczas sprzątania jednej ze sztab ukradły i zjadły z pozostawionej paczki chleb, masło i ciasto, za co zostały ukarane³¹. Mimo kary poniesionej w obozie, Chalis została zwolniona zgodnie z ustalonym terminem 14 I 1943 r. i skierowana do urzędu pracy w Toruniu³². Natomiast Eugenia Stankiewicz opuściła obóz 18 XII 1942 r.³³

Dziewiętnastoletnia robotnica rolna Agnieszka Lewandowska (nr ob. 12 154), mieszkanka wsi Łuby w pow. starogardzkim, skierowana do pracy przymusowej w gospodarstwie w okolicach Elbląga, została

²⁵ Ibidem, I-III-43886, Teczka E. Gąsiorowskiej.

²⁶ Ibidem, I-III-46281, Teczka G. Jergens.

²⁷ Ibidem, I-III-27452, Teczka E. Stankiewicz.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, I-III-26108, Teczka S. Chalis.

³⁰ Ibidem, Pismo z Gestapo Graudenz do KL Stutthof z 14 XI 1942 r.; ibidem, I-III-26108, Teczka S. Chalis.

³¹ Ibidem, I-III-26108, Meldunek o przewinieniu z 23 XI 1942 r., sporządzony przez Aufseher Anne Kopp, Teczka S. Chalis.

³² Ibidem, I-III-26108, Entlassung-Mitteilung z 14 I 1943 r.; ibidem, Teczka S. Chalis.

³³ Ibidem, I-IIIE-6, Księga ewidencyjna, k. 182.

21 X 1941 r. zesłana na „wychowanie” przez Gestapo Elbing. Agnieszka Lewandowska została aresztowana i skierowana na 56 dni „wychowania” do AEL Stutthof za potajemne i nielegalne opuszczenie miejsca pracy³⁴. Skierowując ją placówka policji nakazała wobec niej surowe postępowanie, a termin zwolnienia z obozu ustalono na 17 XII 1942 r. Będąc w obozie, Lewandowska została 6 XI 1941 r. ukarana za okazane „lenistwo w czasie pracy” karą pozbawienia jednego obiadu i raz karną pracą, a termin zwolnienia przesunięto na 1 I 1942 r. Ostatecznie Agnieszka Lewandowska została zwolniona dwa dni po terminie, czyli 3 stycznia, i przekazana do dyspozycji Gestapo Elbing³⁵.

28 XI 1941 r. w transporcie dziewięciu więźniów przesłanych przez Gestapo Bromberg była dwudziestoletnia mieszkanka Fordonu, Bronisława Jaruszevska (nr ob. 12 317)³⁶. W uzasadnieniu skierowania jej do AEL Stutthof wyjaśniono, że: „Jaruszevska często naruszała prawo pracy, okradła i okłamała swojego pracodawcę”, dlatego zarządzono wobec niej czterotygodniowy „areszt ochronny”³⁷. Jednak w wyniku ukarania Jaruszevskiej w obozie 10 grudnia tego roku karą pozbawienia jednego obiadu oraz wykonaniem karnej pracy, za chęć użycia przewodu elektrycznego jako wałka do włosów, termin jej zwolnienia z obozu przesunięto z 16 XII 1941 r. na 3 I 1942 r. W swoim miejscu pracy Bronisława Jaruszevska zameldowała się 17 I 1942 r.³⁸

U rolnika we wsi Stutthof pracowała, pochodząca z Gdyni, dwudziestoletnia Łucja (Lucie) Buchwald. 21 XII 1941 r. została ona przez Gestapo Danzig skierowana do AEL Stutthof na „wychowanie” początkowo na 56 dni, a termin zwolnienia ustalono na 8 II 1942 r. W piśmie skierowanym przez placówkę policji do obozu Stutthof, datowanym na 2 XII 1941 r., wyjaśniono, że jest to kara za częste opuszczanie miejsca pracy, jak to określono „bez pozwolenia, bez usprawiedliwienia i bez powodu”³⁹. W kolejnym piśmie, przesłanym do obozu 12 XII 1941 r., Łucji Buchwald przedłużono „wychowanie” o kolejne 56 dni, a termin zwol-

³⁴ Ibidem, I-III-49219, Teczka A. Lewandowskiej. Einweisungsbeschluss z 22 XI 1941 r.

³⁵ Ibidem, Wykaz kar z 6 XI 1941, dokument zwolnienia z obozu.

³⁶ Ibidem, I-III-46067, Teczka B. Jaruszevskiej.

³⁷ Ibidem, Pismo z Gestapo Bromberg do Komendantury Zivilgefangenenlagers Stutthof z 11 XI 1941 r.; „Areszt ochronny” (*Schutzhaft*) był główną formą represji stosowaną przez gestapo, podstawą do zamknięcia, najczęściej bezterminowo, w obozie koncentracyjnym. Stosowany był wobec osób, które swoim zachowaniem zagrażały stanowi posiadania i bezpieczeństwa narodu i państwa niemieckiego, zob.: F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1985, s. 353–355.

³⁸ Ibidem, Dokument zwolnienia z obozu oraz pismo z urzędu pracy z 27 I 1942 r.

³⁹ Ibidem, I-III-41370, Teczka L. Buchwald.

nienia z obozu ustalono na 4 IV 1942 r.⁴⁰ Będąc w obozie Łucja Buchwald (nr ob. 12 407) za „oddalenie się z miejsca pracy i palenie papierosów w ustępie”, została 31 III 1942 r. ukarana 3 dniami obostrzonego aresztu o chlebie i wodzie, którą egzekwowano od 3 IV 1942 r. W związku z tym, że termin wykonania kary zbiegł się z terminem zwolnienia, jej uwięzienie przesunięto o kolejne 56 dni. Ostatecznie Lucie Buchwald została zwolniona 8 VI 1942 r.⁴¹

Trzydziestoletnią, pochodzącą ze Świecia, Rosę Maichrzak (nr ob. 12 884) Kripo Graudenz przekazało do AEL Stutthof na „wychowanie” 13 III 1942 r. „za opuszczenie miejsca pracy bez zezwolenia”. W jej przypadku nie określono terminu zwolnienia⁴². 10 IX 1942 r. kobieta została ukarana w obozie trzykrotnym odjęciem obiadu za to, że pracując w kuchni esesmańskiej podała kawałek chleba z masłem innej więźniarce. Nie pomogło jej tłumaczenie, że był to kawałek starego chleba, przeznaczony dla królików⁴³. Karę wykonano już wkrótce, bo 20 września, 27 września i 4 października. Brak informacji o zwolnieniu z obozu Rosy Maichrzak spowodował, że 19 X 1942 r. Gestapo Schneidemühl (Piła) przysłało do KL Stutthof pismo z interwencją, domagając się przeniesienia jej do siedziby Gestapo Schneidemühl. W uzasadnieniu tej decyzji podano, że: „Wymieniona [R. Maichrzak] porzuciła pracę w lokalnym okręgu bez pozwolenia. Według Kripo Graudenz została przeniesiona do miejscowego obozu 11 marca 1942 roku. Gestapo Danzig dowiedziało się o jej przeniesieniu [do AEL Stutthof] 16 marca 1942 roku. Skoro Maichszak jeszcze tu [do Piły] nie dotarła, to proszę o zorganizowanie przeniesienia jej następnym transportem zbiorowym”⁴⁴. Rosa Maichrzak została zwolniona z KL Stutthof 19 XII 1942 r.⁴⁵ O zwolnieniu z obozu i skierowaniu do placówki policji w Pile, komendantura KL Stutthof poinformowała Landrata des Landkreises – Kreisselbstverwaltung w Świeciu⁴⁶.

14 dni „wychowania” za „opuszczenie bez pozwolenia miejsca pracy” otrzymała, pochodząca z Czerska osiemnastoletnia Hedwig (Jadwiga) Meiss (nr ob. 12 914)⁴⁷. Meiss przybyła do AEL Stutthof 20 III 1942 r., a zwolniona została 2 IV 1942 r., dwa dni przed określonym na 4 kwietnia terminem zwolnienia, i została przekazana do urzędu pracy w Gdań-

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, I-III-5037, Teczka R. Maichrzak, Pismo z Kripo Graudenz do KL Stutthof z 1 III 1942 r.

⁴³ Ibidem, Meldunek o przewinieniu z 15 IX 1942 r.

⁴⁴ Ibidem, Pismo Gestapo Schneidemühl z 19 X 1942 r.

⁴⁵ Ibidem, Entlassungsschein z 19 X 1942 r.

⁴⁶ Ibidem, Pismo z KL Stutthof do Landrata des Landkreises Kreisselbstverwaltung w Świeciu z 30 XI 1942 r.,

⁴⁷ Ibidem, I-III-50888, Teczka H. Meiss, Einweisungsbeschluss z 3 III 1942 r.,

sku⁴⁸. Pochodzącą z Gródka w pow. świeckim dziewiętnastoletnią Klarę Pusowską (nr ob. 16 036) z Gefangnis der Staatspolizeistelle Bromberg Gestapo Bromberg przysłało do AEL Stutthof 27 VIII 1942 r.⁴⁹ Pusowska została aresztowana 5 sierpnia za: „wielokrotnie opuszczanie pracy”, za co, jak podano, już tydzień przebywała w areszcie. W związku z tym została ona przekazana na 56 dni „wychowania” z określonym na 22 X 1942 r. terminem zwolnienia z obozu⁵⁰. Po opuszczeniu obozu Pusowska miała zostać skierowana do swojego miejsca pracy. Będąc w obozie, została umieszczona na bloku I, kobiecym i skierowana do pracy w komandzie Karteierfassung (układanie kart), skąd 31 sierpnia została przeniesiona do pracy do Waldkolonny (komando leśne). 7 września przeniesiono ją do komanda Kartoffelküche (komando obierania ziemniaków), skąd już 12 października została skierowana do szpitala obozowego⁵¹. Klara Pusowska zmarła na zapalenie płuc w szpitalu obozowym, już po terminie zwolnienia, 30 X 1942 r.⁵²

Trzydziestodwuletnią, pochodzącą z miejscowości Nowy Dwór (Neuhof II) w pow. chełmińskim, Marthę Lewandowską (nr ob. 17 539) Gestapo Bromberg przekazało 3 XII 1942 r. na 56 dni „wychowania” w AEL Stutthof za częste unikanie pracy bez usprawiedliwienia i niezdiscyplinowane zachowanie się wobec kierownika⁵³. Początkowym warunkiem jej zwolnienia z obozu było niezwłoczne zgłoszenie się do urzędu pracy w Toruniu. Jednak na podstawie decyzji prokuratury w Toruniu Martha Lewandowska 29 I 1943 r. została przekazana do więzienia karnego w Gdańsku (Strafgefängnis Danzig), zgodnie z nakazem aresztowania wystawionego przez prokuratora naczelnego w Toruniu⁵⁴.

Za „niechęć do pracy – opuszczenie miejsca pracy bez pozwolenia”, pochodzącą z miejscowości Wielkie Rychnowo, dwudziestoosmioletnią Polkę Leokadię Lewandowską (nr ob. 23 223) (Richnau) w pow. wąbrzeskim 28 V 1943 r. Gestapo Graudenz skierowało na 28 dni „wychowania”⁵⁵. Termin jej zwolnienia z obozu został wyznaczony na 25 czerwca tego roku, jednak została ona zwolniona 12 lipca i skierowana do urzędu pracy w Wąbrzeźnie⁵⁶. Tego samego dnia została z obozu zwolniona sie-

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, I-IIIE-6, Księga ewidencyjna, k. 50.

⁵⁰ Ibidem, 12511, Teczka K. Pusowski, , Einweisungsbeschluss z 14 VIII 1942 r.

⁵¹ Ibidem, AMS, sygn. I-IIIB-1, k. 23, 27, 45, Wykaz przeniesień więźniarek na bloku I.

⁵² Ibidem, I-III-12511, Teczka K. Pusowski, Todesbescheinigung z 30 IX 1942 r.

⁵³ Ibidem, I-III-27811, Teczka M. Lewandowskiej, Einweisungsbeschluss z 3 XII 1942 r.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem, I-III-49234, Teczka L. Lewandowskiej, Pismo z Gestapo Graudenz do KL Stutthof z 27 V 1943 r.

⁵⁶ Ibidem, Karta personalna i Entlassungsschein z 12 VII 1943 r.

demnastoletnia Polka, pochodząca z miejscowości Świątosław w pow. lipnowskim, Kazimiera Lewandowska (nr ob. 23 280)⁵⁷. Kazimiera Lewandowska została osadzona AEL Stutthof 29 V 1943 r. także przez Gestapo Graudenz, a termin jej zwolnienia wyznaczono na 26 czerwca⁵⁸. Nie wiemy, z jakich powodów, ale już 31 V 1943 r. Gestapo Graudenz przysłało do obozu telegraf w sprawie natychmiastowego zwolnienia z obozu Kazimierzy Lewandowskiej i przekazania jej do urzędu pracy w Kwidzynie⁵⁹. W odpowiedzi 1 czerwca Komendantura KL Stutthof wysłała pismo do Gestapo Graudenz z informacją, że zwolnienie Lewandowskiej w wyznaczonym czasie z powodu blokady obozu (Lagersperra) jest niemożliwe. O nowym terminie jej zwolnienia urząd pracy w Kwidzynie zostanie powiadomiony⁶⁰.

W przypadku niektórych osób skierowanych do AEL Stutthof na „wychowanie” nie zachowały się informacje o ich zwolnieniu z obozu, jak na przykład dziewiętnastoletniej mieszkanki Tucholi, Joanny Czerwińskiej (nr ob. 19 151) skierowanej 1 II 1943 r. przez Gestapo Danzig⁶¹. Z wykazu więźniarek mieszkających w bloku I wiemy, że Joanna Czerwińska została skierowana do komanda Karteierfassung⁶². Brak akt personalnych nie pozwala na ustalenie przyczyn przysłania jej do AEL Stutthof, a w księdze ewidencyjnej nie ma informacji o jej przeniesieniu do innego obozu koncentracyjnego czy daty śmierci.

Jak wynika z wykazu więźniarek przebywających w bloku I, w 1942 r. i 1943 r. kobiety – więźniarki „wychowawcze”, kierowane były do pracy w najcięższych komandach roboczych – komanda leśnego (*Waldkommando*), Cegielni (*Zigelei*), gospodarstwa rolnego Żuławy (*Werderhof*). Pracowały również w obozowych biurach, w kuchni obozowej i esesmańskiej, przy obieraniu ziemniaków, w pralni, w obozowym ogrodnictwie⁶³. Określony w pismach z placówek policji termin zwolnienia z obozu więźniów „wychowawczych” nie był gwarancją przeżycia, a zwolnienie z obozu nie oznaczało powrotu do domu, tylko do miejsca pracy przymusowej. Niezgłoszenie się do urzędu pracy lub ponowne opuszczenie miejsca pracy skutkowało powrotem do AEL Stutthof, dokąd jeszcze w styczniu 1945 r. na „wychowanie” zsyłane były mieszkanki Pomorza.

⁵⁷ Ibidem, I-III-49233, Teczka K. Lewandowskiej, Karta personalna.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, Telegraf z Gestapo Graudenz do KL Stutthof z 31 V 1943 r.

⁶⁰ Ibidem, Pismo z KL Stutthof do Gestapo Graudenz 1 VI 1943 r.

⁶¹ Ibidem, I-IIIE-7, Księga ewidencyjna, k. 58.

⁶² Ibidem, I-IIIB-, Wykaz więźniarek z bloku I, sygn. 1, k. 80.

⁶³ Ibidem, I-IIIB-1, Wykaz przeniesień na bloku nr I od 14 VII 1942 r. do 26 III 1943 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Muzeum Stutthof – Zespół KL Stutthof

- Akta osobowe więźniów;
- Wykazy przeniesień więźniów na bloku I.

Literatura

- Drywa D., *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof*. Część I, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, Sztutowo, 2020.
- Gliński M., *Stutthof obozem pracy wychowawczej*, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, wyd. Ossolineum, 1970, nr 2.
- Kamiński S., *Nadanie obozowi koncentracyjnemu Stutthof statusu obozów koncentracyjnych (wybór dokumentów)*, „Zeszyty Muzeum Stutthof”, wyd. Ossolineum, 1971, nr 1.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Rusiński W., *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939-1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. II, Poznań 1955.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1985.
- Spoerer M., *Praca przymusowa pod znakiem swastyki. Cudzoziemscy robotnicy, jeńcy wojenni i więźniowie w Niemczech i okupowanej Europie w latach 1939-1945*, tłum. Ł. M. Plęś, Gdańsk 2015.
- Sruoga B., *Las Bogów*, Gdańsk 1965.
- Sziling J., Jastrzębski W., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979.

DANUTA DRYWA

Muzeum Stutthof w Sztutowie. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1939-1945)

e-mail: danuta.drywa@stutthof.org

ORCID: 0000-0002-2554-5539